

ԳԱՅԱՆԵ Ս. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՑ ԱԴԻԲԶԱՆԱԿԱՆ ԲՆԱԿԶՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲՆԱԿԵՑՈՒՄԸ 1947-1953 ԹԹ.

Բանալի բառեր՝ Ադրբեջանական բնակչություն, վերաբնակեցում, Խորհրդային Հայաստան, Խորհրդային Ադրբեջան, Կուր-Արաքսյան հարթավայր, ԽՍՀՄ Նախարարների խորհուրդ:

1947 թ. դեկտեմբերի 3-ին Խորհրդային Հայաստանի և Խորհրդային Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմի առաջին քարտուղարներ Գրիգոր Հարությունյանը և Միր Զաֆար Բաղիրովը համատեղ նամակով դիմում են ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի նախագահ, ԽՄԿԿ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Իոսիֆ Ստալինին՝ հանդես գալով Հայաստանում բնակվող ադրբեջանական բնակչության վերաբնակեցման առաջարկությամբ¹: Որպես գործընթացի կազմակերպման հիմնավորում ներկայացվում էր Ադրբեջանում, Մինգեչաուրի համակարգի իրագործման հետևանքով, նոր հողատարածությունների յուրացման և բամբակային շրջանների կոլտնտեսություններում աշխատուժի պակասը, ինչպես նաև, այդ շրջաններում բամբակի բերքատվության բարձրացման նպատակով, բնակչության թվաքանակի ավելացման անհրաժեշտությո-

¹ Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԱ), ֆ. 1, ց. 27, գ. 47, թ. 137–138:

յունը: Զուգահեռաբար, հայկական կողմի համար վերաբնակեցումը մեծապես կհեշտացներ արտասահմանից վերադարձող հայերի ընդունումը: Ադրբեջանցիների վերաբնակեցման հետևանքով ազատվող հողերը և բնակարանները կարող էին օգտագործվել հայրենադարձվածների վերաբնակեցման համար²:

Նամակի հիման վրա ԽՍՀՄ Նախարարների խորհուրդը 1947 թ. դեկտեմբերի 23-ին ընդունեց N 4083 որոշումը՝ «Հայկական ԽՍՀ-ից Ադրբեջանական ԽՍՀ Կուր-Արաքսյան հարթավայր կոլտնտեսականների և այլ արդբեջանական բնակչության վերաբնակեցման մասին»³: Դրանով նախատեսվում էր 1948–1950 թթ. Հայկական ԽՍՀ-ից վերաբնակեցնել շուրջ 100 հազար ադրբեջանական բնակչություն, որից՝ 1948 թ.՝ 10 հազար, 1949 թ.՝ 40 հազար և 1950 թ.՝ 50 հազար բնակիչ: Որոշումը Հայկական ԽՍՀ և Ադրբեջանական ԽՍՀ Նախարարների խորհուրդներին պարտավորեցնում էր բացատրական աշխատանքներ իրականացնել ադրբեջանական բնակչության շրջանում՝ վերաբնակեցման պայմանների և պետության կողմից տրամադրվող աջակցության վերաբերյալ, ապահովել կոլտնտեսականների վերջնահաշվարկը ոչ ուշ քան վերաբնակեցումից 10 օր առաջ, ինչպես նաև ապահովել վերաբնակիչների անձնական օգտագործման ամբողջ ունեցվածքի, անասունների և թռչունների տեղափոխումը: Կուր-Արաքսյան հարթավայր տեղափոխվող վերաբնակիչների համար սահմանվում էին հետևյալ նպաստները. պետության

² Ցե'ս նույն տեղում, թ. 137:

հաշվին իրականացնել վերաբնակիչների անվճար ուղևորափոխադրումը, անասունների և ունեցվածքի տեղափոխումը՝ յուրաքանչյուր ընտանիքի համար մինչև 2 տոննա զանգվածով, վերաբնակվող կոլտնտեսականների վրա տարածել ԽՍՀՄ Կենտգործկոմի և Ժողկոմխորհի 1937 թ. նոյեմբերի 17-ի N 115/2043 «Գյուղատնտեսական վերաբնակեցման նպաստների մասին» օրենքը, վերաբնակվող ընտանիքիներին անվերադարձ տրամադրել դրամական աջակցություն 1000 ռուբլու չափով՝ ընտանիքի գլխավորի, և 300 ռուբլու չափով՝ ընտանիքի յուրաքանչյուր անդամի համար, վերաբնակեցման վայրերում տնտեսություններին տրամադրել հացահատիկ՝ ընտանիքի գլխավորի համար 1,5 ցենտ, իսկ յուրաքանչյուր անդամին՝ 0,5 ցենտ քանակությամբ⁴։ Ադրբեջանական բնակչությանը թույլատրվում էր ելքի վայրում գնումներ կատարող հատուկ կազմակերպություններին փոխանակման կտրոններով հանձնել գյուղմթերքը (հացահատիկ, կարտոֆիլ) և անասուններին (որոնց տեղափոխումը արգելված էր կարանտինային պայմաններում)՝ վերաբնակեցման վայրերում նույն քանակությամբ սննդամթերք և անասուններ ստանալու իրավունքով⁵։ Նույն որոշմամբ, ԽՍՀՄ գյուղատնտեսական բանկին պարտավորեցվում էր վերաբնակվողներին տրամադրել մինչև 20 հազար ռուբլու չափով վարկ՝ բնակելի տների կառուցման համար, մինչև 10 տարի մարման ժամկետով՝ սկսած երրորդ տարվանից, ինչպես նաև վերաբնակիչ-

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 29, գ. 179, թ. 38–40։

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 38։

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 39։

ներին տրամադրել 3 հազար ռուբլի վարկ՝ անասունների ձեռք բերման նպատակով, մինչև 5 տարի մարման ժամկետով՝ սկսած երրորդ տարվանից:

Հանձնարարականներ էին տրվում նաև Հաղորդակցության ճանապարհների նախարարությանը՝ աղբբեջանական բնակչության, նրանց ունեցվածքի և անասունների տեղափոխման համար հատուկ գնացքակազմեր ապահովելու, Առողջապահության նախարարությանը՝ ելքի վայրերում վերաբնակիչների բժշկական զննումը և ճանապարհին վերաբնակիչների բժշկակա-սանիտարական ծառայությունը կազմակերպելու, ինչպես նաև գնացքակազմերի ուղեկցության համար հատուկ բժշկական անձնակազմ ու դեղամիջոցներ առանձնացնելու համար⁶: ԽՍՀՄ Ֆինանսների նախարարությանը պարտավորեցվում էր Աղբբեջանին տրամադրել միջոցներ՝ աղբբեջանական բնակչության վերաբնակեցումը իրագործելու համար: Որոշման վերջին՝ 11-րդ կետով, Հայկական ԽՍՀ Նախարարների խորհրդին թույլատրվում էր աղբբեջանական բնակչությունից ազատված վայրերը տրամադրել հայրենադարձների բնակեցման համար⁷:

Աղբբեջանական բնակչության վերաբնակեցման վերաբերյալ ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի հաջորդ որոշումը ընդունվել է 1948 թ. մարտի 10-ին: Այս որոշմանը նախորդել էր Հայկական ԽՍՀ և Աղբբեջանական ԽՍՀ Նախարարների խորհուրդների 1948 թ. հունվարի 26-ի համատեղ գրությունը ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի փոխնախագահ, ԽՄԿԿ

⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

Կենտկոմի քաղաքականության անդամ Լ. Բերիային⁸: Գրությանում արձանագրված էր, որ 1947 թ. դեկտեմբերի 23-ի որոշման հիման վրա, Հայաստանի և Ադրբեջանի Նախարարների խորհուրդները, քննարկելով դրա իրագործման միջազառուները, որոշել են «1948 թ. վերաբնակեցնել 10 հազար մարդ Հայաստանի 8 շրջաններից երկու ժամանակամիջոցներում՝ մարտ-ապրիլ, այսինքն, մինչև գյուղատնտեսական աշխատանքների սկիզբը, և սեպտեմբեր-նոյեմբեր, այսինքն գյուղատնտեսական հիմնական մշակաբույսերի հավաքից հետո»⁹: Ինչպես նկատելի է, գրության մեջ վերաբնակեցման իրականացման ժամանակահատվածը հարմարեցված էր գյուղատնտեսական աշխատանքների հետ: Միաժամանակ նշված էր, որ վերաբնակեցման կապացությամբ Հայկական ԽՍՀ և Ադրբեջանական ԽՍՀ Նախարարների խորհուրդների կողմից ձեռք է բերվել փոխադարձ պայմանավորվածություն բոլոր հարցերի կապակցությամբ՝ բացառությամբ խառը կոլտնտեսություններից (հայկական և ադրբեջանական բնակչություն ունեցող) վերաբնակվող ադրբեջանցիների կոլտնտեսական ունեցվածքի (անասուններ, ընտանեկան և գումարային ֆոնդ և այլն) փոխանցման հարցի¹⁰: Այդ խնդրի կապակցությամբ ադրբեջանական կողմն առաջարկում էր որոշման մեջ մտցնել հետևյալ կետը. «հաստատել, որ Հայկական ԽՍՀ-ից Կուր-Արաքսյան հարթավայր ամբողջապես

⁷ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 40:

⁸ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 29, գ. 179, թթ. 7-8:

⁹ Նույն տեղում, թ. 7:

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 8:

չվերաբնակեցված կոլտնտեսությունները պարտավոր են վերաբնակվող կոլտնտեսականներին աշխօրերի վերջնահաշվարկի հետ միաժամանակ հանձնել նաև իրենց հասնող արտադրության հիմնական միջոցները, բնական և գումարային ֆոնդերը(այդ թվում անբաժանելի)»¹¹: Հայկական կողմը առաջարկում էր. «հաստատել, որ այն դեպքերում, երբ վերաբնակվում են կոլտնտեսականների մի մասը, կոլտնտեսություններից նրանց տրամադրվում է ունեցվածքը, անասունները և ապրանքները՝ համապատասխան նպաստերով՝ ըստ 1947 թ. դեկտեմբերի 23-ի N 4083 որոշման 4-րդ կետի»¹²:

Ի վերջո, 1948 թ. մարտի 10-ին ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդին ընդունեց N 754 «Հայկական ԽՍՀ-ից Ադրբեջանական ԽՍՀ Կուր-Արաքսյան հարթավայր կոլտնտեսականների և այլ ադրբեջանական բնակչության վերաբնակեցման միջոցառումների մասին» որոշումը, որը մանրամասնորեն նախագծում էր ադրբեջանական բնակչության վերաբնակեցման կազմակերպական գործընթացը, ադրբեջանական բնակչությանը հատկացվող արտոնությունները, դրամական աջակցությունները¹³: Այդ որոշման համաձայն, ամբողջությամբ վերաբնակեցվող կոլտնտեսություններին թույլատրվում էր իրենց հետ տեղափոխել արտադրության միջոցները (գյուղատնտեսական մեքենաները, գոյքը (ինվենտար), բոլոր տեսակի անասունները և թռչունները, մեղվաբնտանիքները,

¹¹ Նույն տեղում թ. 7-8:

¹² Նույն տեղում, թ. 8:

¹³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 41-45:

տրանսպորտային միջոցները և այլ ունեցվածք, ինչպես նաև
բնական և այլ ֆոնդերը՝ բացառությամբ օժանդակ ձեռնար-
կությունների (էլեկտրակայաններ, ջրաղացներ և այլն)¹⁴:

Հաջորդ կետով հաստատվում էր, որ Հայկական ԽՍՀ
կոլտնտեսությունները (որտեղից վերաբնակեցվում են կոլտն-
տեսականները) հանձնում են Կուր-Արաքսյան հարթավայրի
կոլտնտեսություններին (որոնց մեջ մտնում են վերաբնակվող
կոլտնտեսականները) վերաբնակեցման պահին իրենց հաս-
նող շարժական գույքը (գյուղատնտեսական մեքենաներ,
գույք (ինվենտար), բոլոր տեսակի անասունները և թռչուննե-
րը, մեղվաընտանիքիները, տրանսպորտային միջոցները,
բնական և այլ ֆոնդերը, իսկ անշարժ գույքի (բազմամյա
տնկարաններ, ջրաղացներ, էլեկտրոկայաններ և այլ տնտե-
սական և կենցաղային շինություններ) արժեքը փոխանցվում
է վերաբնակեցման վայրի կոլտնտեսություններին՝ Ադրբեյջա-
նական ԽՍՀ և Հայկական ԽՍՀ Նախարարների խորհուրդ-
ների հաստատած ժամկետներում¹⁵: Ադրբեյջանական ԽՍՀ և
Հայկական ԽՍՀ Նախարարների խորհուրդներին պարտա-
վորեցվում էր մեկամսյա ժամկետում հաստատել կոլտնտե-
սություններում վերաբնակեցման ենթակա բնակչության
վերջնահաշվարկի կարգը, աջակցություն տրամադրել վե-
րաբնակիչներին՝ իրենց պատկանող բնակարանների վա-
ճառքի հարցում, համապատասխան պետական գերատես-
չություններին՝ Կուր-Արաքսյան հարթավայրում հողատարա-

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 41:

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 41–42:

ծուփյունների յուրացման վարչությանը տրամադրել սարքավորումներ և շինարարական նյութեր և այլն¹⁶:

Հայաստանից ադրբեջանական բնակչության վերաբնակեցման վերաբերյալ մյուս որոշումը ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի կողմից ընդունվեց 1950 թ. սեպտեմբերի 6-ին¹⁷: Դրանով նախատեսվում էր 1951-1955 թթ. կամավոր սկզբունքով Հայաստանից Ադրբեջանական ԽՍՀ Կուր-Արաքսյան հարթավայրային շրջաններ տեղափոխել 15.000 կոլտնտեսականներ և այլ ադրբեջանական բնակչություն (այդ թվում 1951 թ.՝ 1500 ընտանիք և 1952 թ.՝ 2500 ընտանիք): Նշենք նաև, որ որոշումը թույլատրում էր Ադրբեջանի Նախարարների խորհրդին 1952-1955 թթ. իրականացնել ներհանրապետական վերաբնակեցում՝ հանրապետության լեռնային, նախալեռնային և ավելորդ աշխատուժ ունեցող այլ շրջաններից Կուր-Արաքսյան հարթավայր վերաբնակեցնել 5.000 տնտեսություն: Վերոհիշյալ որոշմամբ վերաբնակիչների վրա տարածվելու էին այն արտոնությունները և պայմանները, որոնք նախատեսված էին ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1947 թ. դեկտեմբերի 23-ի և 1948 թ. մարտի 10-ի որոշումներով (բացառությամբ՝ միանվագ գումարային աջակցության և ճանապարհին անվճար սննդի տրամադրման ներհանրապետական վերաբնակեցման դեպքերում): Ներհանրապետական վերաբնակեցման համար գործում էին հետևյալ արտոնությունները. 500 ռուբլի՝ ընտանիքի գլխավորի և 250 ռուբլի՝ ընտանիքի յուրաքանչյուր անդամի համար միան-

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 42:

վագ դրամական աջակցություն: Որոշմամբ՝ Ադրբեջանական ԽՍՀ Նախարարների խորհրդին հանձնարարվում էր վերանակիչներին բնակարաններով ապահովելու համար 1951–1955 թթ. կառուցել 20.000 բնակարան, այդ թվում՝ 1951 թ. 1500 տուն և 1952 թ.՝ 2.500 տուն: Նախատեսվում էր նաև նախորդ տարիներին վերաբնակեցվածների համար 1951 թ. կառուցել 3500 բնակարան¹⁸:

Ադրբեջանական բնակչության վերաբնակեցման կազմակերպման վերաբերյալ ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի վերջին հրամանագիրը 1951 թ. դեկտեմբերի 17-ի N 5183 «Ադրբեջանական ԽՍՀ Կուր-Արաքսյան հարթավայրի ոռոգվող հողերի յուրացման և շինարարական պլանի ապահովման իրականացման միջոցառումների մասին» որոշումն էր, որով նախատեսվում էր 1952–1954 թթ. Ադրբեջանական ԽՍՀ Խորհտնտեսությունների նախարարության հացահատիկային խորհտնտեսությունները վերաբնակեցնել 4.000 կոլտնտեսական ընտանիք Հայաստանից և Ադրբեջանի լեռնային ու նախալեռնային շրջաններից¹⁹: Հատկանշական է, որ բավարար աշխատուժ ձեռք բերելու նպատակով ներկայացված վերջին երկու որոշումներով ԽՍՀՄ Նախարարների խորհուրդը թույլատրում է Կուր-Արաքսյան հարթավայրը բնակեցնել նաև ներհանրապետական (ներադրբեջանական) տեղաշարժերի միջոցով:

¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 43, գ. 157, թ. 53–56:

¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 52–53:

¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 29, գ. 298, թ. 1:

Այժմ քննության առնենք Հայաստանից ադրբեջանական բնակչության վերաբնակեցման բնութագրական հատկանիշները: Գործընթացի կամավոր, ոչ բռնի բնույթի մասին է վկայում ժամանակի արխիվային փաստաթղթերի ուսումնասիրությունը: Հայաստանի ազգային արխիվի փաստաթղթերում պահպանվել են բազմաթիվ տեղեկություններ կամովին Ադրբեջանի տարբեր շրջաններում վերաբնակեցման ցանկություն հայտնող ադրբեջանական բնակչության և նրանց դիմումների մասին: Դրանց շարքին է դասվում Հայաստանի Նախարարների խորհրդի գործերի կառավարիչ Ա. Ախշարունովից Նախարարների խորհրդին կից վերաբնակեցման վարչությանը ուղղված 1948 թ. մարտի 1-ի գրությունը, որտեղ ներկայացվում են Զանգիբասարի շրջանի և Երևանի Ստալինի շրջանի Չարբախ գյուղի բնակիչների հայտարարությունները իրենց առաջնահերթ կերպով Ադրբեջան վերաբնակեցնելու մասին²⁰: Վերաբնակեցվելու ցանկություն արտահայտում էին նաև ամբողջական կոլտնտեսություններ, ինչպես, օրինակ, Ախտայի շրջանի (ներկայիս Հրազդանի շրջան) Աղվերան գյուղի Ազիզբեկովի անվան կոլտնտեսությունը, որը երաշտի և տնտեսական անբարենպաստ պայմանների պատճառով ցանկանում էր վերաբնակեցվել Ադրբեջանում²¹: Միաժամանակ, ադրբեջանական բնակչությունից դիմումներ կային առ այն, որ նրանք ցանկություն չունեին վերաբնակեցվելու Ադրբեջանում, ինչը Հայաստանի Նախարարների

²⁰ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 179, թ. 11:

²¹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 54:

խորհրդի հանձնարարությամբ պետք է հաշվի առնվեր այդ գյուղերի վերաբնակեցման ընթացքում²²:

Վերաբնակեցման կազմակերպմանն առնչվող հարցերից էր վերաբնակեցման ենթակա ունեցվածքային փոխհատուցման խնդիրը: Ադրբեջանցի պատմաբան Ֆ. Շաֆիևը մեջբերում է Ադրբեջանական ԽՍՀ Նախարարների խորհրդի նախագահ Գուլիևի 1948 թ. նոյեմբերին ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի նախագահ Ս. Կարապետյանին ուղղված գրությոնը, որտեղ դժգոհություն էր արտահայտվում առ այն, որ հայկական կողմը չէր հատկացնում վերաբնակվողների ունեցվածքի փոխհատուցումը, ինչպես նաև հայկական կոտնտեսությունները չէին վճարում ադրբեջանական բնակչության վերջնահաշվարկը կատարած աշխատանքի համար²³: Մինչդեռ, ներկայացված չէ ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի նախագահի տեղակալի պատասխան նամակը, որտեղ նշվում է, որ կատարված ուսումնասիրությունները պարզել են, որ շատ ադրբեջանական կոլտնտեսություններ և կոլտնտեսականների խմբեր մեկնելուց առաջ չեն կազմել համապատասխան տեղեկանք իրենց ունեցվածքի մասին, դրանք չեն հանձնել Հայաստանում մնացող կոլտնտեսություններին և այլ կազմակերպություններին կամ փոխանցումը չեն ձևակերպել պատշաճ փաստաթղթերով²⁴: Կոլտնտեսությունները, ինչպես նաև շրջկոմները, չունենալով պարտքի առկայությունը և դրա չա-

²² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 15, 20–21:

²³ Տե՛ս **Shafiyev F.**, *Resettling the Borderlands: State Relocations and Ethnic Conflict in the South Caucasus*, p. 196:

²⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 51, գ. 775, թ. 3–4:

փը հաստատող համապատասխան փաստաթղթային հիմք, չէին կարող հաշվարկել տեղափոխվող կոլտնտեսություններին հատկացվող գումարը: Միաժամանակ, ՀԽՍՀ Նախարարների խորհուրդը խնդրում էր ադրբեջանական կողմին հրահանգել Ադրբեջանի Նախարարների խորհրդին կից վերաբնակեցման վարչությանը և Գյուլատնտեսության նախարարությանը՝ ճշտել կոլտնտեսությունների պարտքի չափը, և այն ձևակերպել պատշաճ փաստաթղթերով: Նույն խնդրի կապակցությամբ, ՀԽՍՀ Գյուլտնտեսության նախարարության տված բացատրագրում նշված է, որ ամբողջապես վերաբնակեցված ադրբեջանական կոլտնտեսությունների տեղում նոր կոլտնտեսություններ չեն կազմակերպվել, այդ պատճառով էլ նրանց թողած անշարժ գույքի արժեքը ոչ մի այլ կոլտնտեսության վրա չի ձևակերպվել²⁵:

Անշուշտ, վերաբնակեցման գործընթացն ընթացել է որոշակի դժվարություններով և խոչընդոտներով: Ինչպես նշում է պատմաբան Ա. Վիրաբյանը, առանձին վայրերում առաջացել են ընթացակարգային խնդիրներ՝ կապված տեղափոխման պայմանները կարգավորող որոշումների, ցուցումների ու հրահանգների հետ²⁶: Միաժամանակ, հարկ է նկատել, որ ադրբեջանական բնակչությունը երբեմն դրսևորում էր անօրինական պահվածք՝ պետությունից անվարձահատույց դրամական աջակցություն ստանալու համար: Այսպես, ըստ արխիվային փաստաթղթերից մեկի, Ադրբեջանական ԽՍՀ փո-

²⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁶ Տե՛ս Վիրաբյան Ա., Հայաստանը Ստալինից մինչև Խրուշչով, Երևան, 2001, էջ 88:

խաղրվելու կապակցությամբ հարցաթերթիկները լրացնելու ժամանակ որոշ աղբրեջանական տնտեսություններ իրենց ընտանիքի կեղծ բաժանում են կատարում, որով արհեստականորեն ավելանում է տնտեսությունների քանակը, հետևաբար, նաև պետության կողմից նրանց տրվող դրամական աջակցությունը և վերաբնակեցման համար կատարվող ծախսերը²⁷:

Վերաբնակեցման ընթացքում տեղ գտած խոչընդոտները, նոր պայմաններին հարմարվելու դժվարությունները հիասթափություն առաջացրեցին վերաբնակեցված աղբրեջանական բնակչության շրջանում, ինչի արտահայտությունը դարձավ 1950 թ. սկզբնավորված վերաբնակվողների զանգվածային վերադարձի գործընթացը: Այն զանգվածային բնույթ է կրել՝ վտանգի տակ դնելով վերաբնակեցման իրականացման հետագա հեռանկարը և մեծ անհանգստություն պատճառել հատկապես աղբրեջանական կողմին: Աղբրեջանցիների զանգվածային վերադարձի կապակցությամբ Հայաստանի ազգային արխիվում պահպանվել են բավականին արժեքավոր փաստաթղթեր, որոնք վկայում են գործընթացի կամավոր բնույթի, հայկական կողմի ցուցաբերած մոտեցումների ու դիրքորոշման մասին՝ ցույց տալով աղբրեջանական պատմագիտական որոշ դրույթների միակողմանի և կեղծ բնույթը²⁸: Խոսքը մասնավորապես վերաբերում է

²⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 29, գ. 179, թ. 32:

²⁸ Աղբրեջանական տեսակետների մասին մանրամասն տե՛ս Shaffiyev F., The forced Resettlement of Azerbaijanis from Armenia, 1948–1953 // Journal of Muslim Minority Affairs, vol. 39, Issue 2, 2019, էջ 177–198, Депортация азербайджанцев из Армянской ССР (1948–1953 гг.). Сборник документов, Баку,

Ադրբեջանի Նախարարների խորհրդին կից վերաբնակեցման վարչության 1951 թ. օգոստոսի գերագույնի գրությամբ՝ ուղղված Հայկական ԽՍՀ Նախարարների խորհրդի նախագահ Ս. Կարապետյանին, Հայաստանի կոմկուսի կենտկոմի քարտուղար Գ. Հարությունյանին²⁹: Երկարաժամկալ այս փաստաթղթում ադրբեջանական վերաբնակեցման վարչության նախագահ Ալլախվերդիևը նախ ներկայացնում է իր հաշվարկներով Հայաստան վերադարձած վերաբնակիչների թվաքանակը՝ 217 տնտեսություն, կամ՝ 872 մարդ³⁰: Ապա նշում, որ խնդրի լուծման կապակցությամբ Ադրբեջանը Հայաստան է ուղարկել հատուկ հանձնախումբ, որի նպատակը «Հայաստանի վերաբնակեցման մարմինների և շրջանային կազմակերպությունների հետ ադրբեջանական բնակչության վերադարձի կազմակերպումն է դեպի Ադրբեջանական ԽՍՀ»³¹: Փաստաթուղթը ապացուցում է, որ վերաբնակեցման կազմակերպմամբ հատկապես շահագրգիռ էր հենց ադրբեջանական կողմը: Իր դժգոհությունն արտահայտելով խորհրդային Հայաստանի ցուցաբերած մոտեցումներից՝

2013, Пашаев А., Геноцид, депортация и территориальные претензии армян к азербайджанскому народу (XIX–XX вв.), Баку, 2013, Исмаилов Э., Власть и народ. Послевоенный сталинизм в Азербайджане 1945–1953, Баку, 2003, Исторические факты о деяниях армян на Азербайджанской земле (Редакторы Мусаева Т., Мамедов А.), Баку, 2003, Гурбавлы А., Депортация азербайджанцев из Армянской ССР (1947–1953) // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук, N 6, 2009. <https://cyberleninka.ru/article/n/deportatsiya-azerbaydzhantsev-iz-armyanskoy-ssr-1947-1953-gody> (11.10.2021)

²⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 29, գ. 257, թթ. 24–36:

³⁰ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 24:

³¹ Նույն տեղում, թ. 31:

Ալլախվերդիին ընդգծում է այն հանգամանքը, որ «վերադարձող ընտանիքների համար ստեղծված լիակատար բարենպաստ պայմանների շնորհիվ՝ Հայկական ԽՍՀ հասարակական, կոլտնտեսական և պետական հողերի հաշվին հողակտորներով, անասուններով ապահովված վերադարձողները ընդհանրապես չեն զգում, որ նրանք խախտում են իրենց պարտավորությունները պետության հանդեպ, հանդիսանում են կառավարության կողմից վերաբնակեցման կարգի խախտողներ, հաշվի չեն առնում վերաբնակեցման կապակցությամբ կատարված պետական ծախսերը, բացի այդ, իրենց անօրինական քայլերի արդարացման և թուլակամների համակրանքը առաջացնելու համար տարածում են սադրիչ սուտ տեղեկություններ վերաբնակեցման վայրերում ապրելու անհնարինության մասին, որով խոչընդոտում են ԽՍՀՄ կառավարության և Հայկական ԽՍՀ ու Ադրբեջանական ԽՍՀ կառավարությունների որոշումները՝ 100 հազար մարդ, Ադրբեջանական ԽՍՀ տեղափոխելու վերաբերյալ, ինչպես նաև՝ սուտ լուրերով խոչընդոտում են արդեն իսկ Ադրբեջանում հաստատված ավելի քան 8000 տնտեսությունների հետագա հաստատումը»³²:

Փաստաթղթում ադրբեջանական վերաբնակեցման վարչության ղեկավարը բազմիցս նշում է վերաբնակեցման կամավոր բնույթը՝ հայկական տեղական իշխանությունների ադրբեջանական բնակչության նկատմամբ ցուցաբերած բարյացակամ օրինակները ներկայացնելիս: Այսպես, Ալլախ-

³² Նույն տեղում, թ. 31-32:

վերդիկը նշում է, որ «1950 թ., Հայկական ԽՍՀ Նախարարների խորհրդի որոշման համաձայն, Իստիսու գյուղի բնակիչները Հայկական ԽՍՀ Ազիզբեկովի շրջանից 31 տնտեսությամբ խիստ կամավոր սկզբունքով վերաբնակեցվել են Ադրբեջանական ԽՍՀ Ադրաշի շրջանում, սակայն որոշ ժամանակ անց այդ կոլտնտեսության ներկայացուցիչ Շամիլ Կասումովը կազմակերպել է 11 ընտանիքների վերադարձը, ինչպես նաև քշել է անասնազվխաքանակի մի մասը և հաստատվել Ազիզբեկովի շրջանի Թերփի գյուղում»³³։ Ադրբեջանական կողմը կատարած ուսումնասիրությունների արդյունքում պարզել է, որ այստեղ, տեղական իշխանությունների իմացությամբ, ձևավորվել է նոր կոլտնտեսություն, որի նախագահ է նշանակվել Շամիլ Կասումովը³⁴։ Մյուս օրինակը վերաբերում էր Բասարագեչարի (Վարդենիս) շրջանի Զոդ գյուղից վերաբնակեցված որոշ ընտանիքների, որոնք, չնայած 1948 թ. վերաբնակեցվել են ադրբեջանական Խանլարի շրջանում, սակայն նրանցից որոշները շարունակում էին անասուններ, բնակարան և տնամեքծ հողեր ունենալ ինչպես Խանլարի շրջանում, այնպես էլ Զոդում³⁵։

Այնուհետ Ալլախվերդիկը իր դժգոհությունն է հայտնում այն կապակցությամբ, որ դեռևս 1950 թ. հոկտեմբերին ադրբեջանական վերաբնակեցման վարչությունը հայկական վերաբնակեցման վարչության հետ անցկացրել է վերադարձածների ստուգում Ախտայի, Վեդիի, Կիրովականի և

³³ Նույն տեղում, թ. 32–33:

³⁴ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 33:

³⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

Ազիզբեկովի շրջաններում և 1950 թ. հոկտեմբերի 18-ին վերաբնակեցման վարչության նախագահ Բ. Աստվածատուրյանին դիմել է խնդրանքով՝ անհրաժեշտ քայլեր ձեռնարկել վերաբնակիչներին Ադրբեջան վերադարձնելու ուղղությամբ³⁶։ Հատկանշական է, որ Ալլախվերդիևը նման դեպքերի համար մեղադրում է Հայաստանում բնակվող ադրբեջանցիներին՝ նշելով, որ «ստուգմամբ պարզվել է, որ վերադարձվածների գլուխ կանգնած են նրանց կազմակերպիչները, որոնք ամբողջ ուժով ցանկանում են ապակազմակերպել մարդկանց վերադարձը վերաբնակեցման վայրեր, օրինակ, Ջաֆադով Ռիզվան և Շամիլ Կասումովը՝ Ազիզբեկովի շրջանից, Ազիզի Մամեդովը՝ Վեդիի շրջանից»³⁷։

Վերջում Ալլախվերդիևը, խնդրի լուծման համար, առաջարկում է Ադրբեջանական ԽՍՀ ներկայացուցիչների հետ համատեղ աշխատանք իրականացնեն նաև տեղական (Ախտայի, Բասարգեչարի, Ազիզբեկովի, Վեդիի, Կիրովականի և Կոտայքի) շրջանային խորհուրդները և այլ կազմակերպություններ՝ ձեռնարկելով «վճռական գործողություններ վերաբնակիչներին վերադարձնելու ուղղությամբ և հետագայում թույլ չտալ լիբերալ վերաբերմունք պետության առաջ իրենց պարտականությունները և վերաբնակեցման կարգը խախտողների հանդեպ»³⁸։ Փաստորեն, ադրբեջանցիներին բախտի քմահաճույքին չթողնելը, Խորհրդային Հայաստանի կողմից նրանց կենցաղավարության տարրական պայմաններ,

³⁶ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 33–34։

³⁷ Նույն տեղում, թ. 35։

³⁸ Նույն տեղում, թ. 36։

նվազագույն բնակարանային ու ապրուստի միջոցներով ապահովելը Ադրբեջանի կողմից դիտարկվում էր որպես «լիբերալ» (ազատական) գործողություն:

Ադրբեջանական բնակչության վերաբնակեցման գործընթացի ուսումնասիրության համար կարևոր նշանակություն ունի ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդին կից վերաբնակեցման վարչության պատասխան գաղտնի գրությունը՝ ուղղված ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի հատուկ բաժնին, Ալլախվերդիևի նամակի վերաբերյալ³⁹: Այստեղ նախևառաջ ճշգրտվում է վերադարձած ադրբեջանական բնակչության թվաքանակը: Նշվում է, որ ադրբեջանական ներկայացուցչության աշխատակիցները մի քանի տեղերում հրաժարվել են գնալ այն վայրեր, որտեղ եղել են Հայաստանի վերաբնակեցման վարչության ներկայացուցիչները, այլ միակողմանի ճշգրտումներ են արել և ստացել ոչ ամբողջական ու միակողմանի պատկեր, և որ ինքը՝ Ալլախվերդիևը, հրաժարվել է մասնակցել հարցի քննարկմանը Երևանում՝ հայտարարելով, որ դա Հայաստանի իշխանությունների խնդիրն է⁴⁰:

Ըստ հայկական կողմի տվյալների՝ 1948–1950 թթ. վերադարձածների ընդհանուր թիվը կազմում է 451 տնտեսություն կամ 2116 անձ (առանց չստուգված ընտանիքների, որոնց դեպքում վերադարձած ընտանիքների թվաքանակը կազմում էր 418)⁴¹:

³⁹ Ցե'ս նույն տեղում, թ. 37–43

⁴⁰ Ցե'ս նույն տեղում, թ. 39, 42:

⁴¹ Ցե'ս նույն տեղում, թ. 39:

Տեղական իշխանությունների՝ ադրբեջանցի վերքնակիչների հանդեպ ցուցաբերած «սխալ ու լիբերալ» վերաբերմունքի կապակցությամբ ադրբեջանական կողմի մեղադրանքներին ի պատասխան, հայկական կողմը գրությունում արձանագրում էր «...ստուգմամբ, իրոք, պարզվել են մի շարք դեպքեր, երբ որոշ վերադարձած ընտանիքներին, չնայած Նախարարների խորհրդի որոշմանը, որն արգելում է նրանց ընդունել կոլտնտեսություն, ընդունվել են կոլտնտեսություն: Նման փաստեր են արձանագրվել Կիրովականի, Վեդիի, Ազիզբեկովի շրջաններում: Հաստատվել է նաև Թերփի գյուղում վերադարձածներից նոր կոլտնտեսություն ստեղծելու դեպքը»⁴²: Նման դիրքորոշումը հայկական կողմը բացատրում էր այն հանգամանքով, որ «վերադարձող տնտեսությունները, չնայած բացատրական աշխատանքին, ընդհանրապես չեն ցանականում վերադառնալ Ադրբեջան և, բնականաբար, տեղական կազմակերպությունները չէին կարող նրանց թողնել բախտի քմահաճույքին և ստիպված էին թողնել վարձու աշխատանքի մինչև հարցի վերջանական լուծումը»⁴³:

Անդրադառնալով ադրբեջանական կողմի մեղադրանքներին՝ վերաքնակիչների նկատմամբ ցուցաբերած «լիբերալ» վերաբերմունքի և ոչ վճռական գործողությունների համար, հայկական կողմը հռետորական հարց էր տալիս, թե «Ի՞նչ վճռական միջոցներ կարող են և պետք է իրականացվեն խորհրդային կոլտնտեսական հարյուրավոր ընտանիքների

⁴² Նույն տեղում, թ. 41–42:

նկատմամբ, որոնք չեն մտնում տեղի կոլտնտեսությունների կազմի մեջ, չունեն տներ, ունեցվածք և անասուն և, չնայած բոլոր բացատրական աշխատանքներին, բանակցություններին հրաժարվում են վերադառնալ իրենց բնակության վայրեր»⁴⁴։ Նշվում էր, որ միակ վարչարարական միջոցը, որն առաջարկվել էր Ադրբեջանի և ԽՍՀՄ գլխավոր վերբնակեցման վարչությունների կողմից, կարող էր լինել վերադարձածներից վերաբնակեցման ժամանակ ստացած դրամական օգնության և պետության ծախսերի գանձումը։ Սակայն, ըստ հայկական կողմի, նման միջոցառումը, բացի նրանից, որ անհրաժեշտ արդյունք չէր ունենա նյութական առումով՝ նման մեծ դրամական միջոցներ վերադարձածներից ստանալու անհնարինության պատճառով, այլև կհանդիսանար վերադարձողների համար, այսպես ասած, «ինքնակամ վերադարձի օրինականացում»՝ դրանից բխող բոլոր հետևանքներով հետագա վերաբնակեցման և արդեն տեղափոխված 8000 ընտանիքների հաստատման համար⁴⁵։

Գրությունում ընդգծվում էր, որ որպես վերադարձի հիմնական պատճառ ադրբեջանական բնակչությունը համարում էր տնտեսական անբավարար իրավիճակը ու անբարենպաստ բնակլիմայական պայմանները, հետևաբար, հայկական կողմն առաջարկում էր ադրբեջանական կողմին ուշադրություն դարձնել այս հիմնախնդիրներին և լուծել դրանք՝

⁴³ Նույն տեղում, թ. 42:

⁴⁴ Նույն տեղում, թ. 43:

⁴⁵ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 43:

քանզի դրանց լուծումը ամբողջապես կախված էր հենց Ադրբեջանի պետական մարմիններից⁴⁶:

Հատկանշական է, որ ադրբեջանական բնակչության վերաբակեցման երկրորդ փուլն (1950–1953 թթ.) արդեն ընթանում էր առավել դանդաղ և աչքի էր ընկնում ադրբեջանական բնակչության վերաբնակեցման ցանկության նվազմամբ: Հենց վերաբնակեցման ցանկության բացակայության պատճառով, Հայաստանի նախարարների խորհրդի փոխնախագահ Ա. Չարչօղլյանը 1952 թ. հունվարի 19-ի գրությամբ մերժում է Ադրբեջանի Նախարարների խորհրդի փոխնախագահ Մ. Ամիրասլանովի 1953–1954 թթ. Հայաստանից 3800 ադրբեջանական տնտեսության վերբնակեցման կազմակերպման 1952 թ. հունվարի 5-ի դիմումը⁴⁷: Այս փաստաթուղթը ապացուցում է, որ 1953 թ. վերաբնակեցման դադարեցումը պետք է համարել օրինաչափ և դա պայամանվորված էր վերաբնակեցման համար անհրաժեշտ հավաքակազմի բացակայությամբ:

Ընդհանրացնելով սույն հետազոտության արդյունքները՝ կարող ենք փաստել, որ Հայաստանից ադրբեջանական բնակչության վերաբնակեցման գործընթացը կանոնակարգված է եղել ԽՍՀՄ, ինչպես նաև Հայկական ԽՍՀ և Ադրբեջանական ԽՍՀ պետական մարմինների համապատասխան իրավական փաստաթղթերով, որոնք սահմանում էին վերաբնակեցման կազմակերպման գործընթացը, ադրբեջանական բնակչությանը հատկացվող արտոնությունները, դրամական

⁴⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

աջակցությունները: Ինչպես վերաբնակեցման վերաբերյալ ընդունված բազմաթիվ օրենսդրական փաստաթղթերը, այնպես էլ գործընթացի հետ կապված արխիվային փաստաթղթերի ուսումնասիրությունը ապացուցում է վերաբնակեցման խիստ կամավոր բնույթը, ինչի մասին իր փաստաթղթերում բազմիցս ընդգծել է հենց ադրբեջանական կողմը: Հայկական կողմը վերաբնակեցման գործընթացի իրականացման ժամանակ ամբողջապես պահպանել է դրա կամավորության սկզբունքը՝ խիստ մարդասիրական վերաբերմունք ցուցաբերելով Ադրբեջանից վերադարձած վերաբնակիչների նկատմամբ:

⁴⁷ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 29, գ. 298, թ. 1-2:

Гаяне С. Оганнисян, Музей-институт Геноцида армян, Переселения азербайджанского населения из Советской Армении в 1947–1953 годах.

Цель данной статьи – представить процесс переселения азербайджанского населения из Советской Армении в 1948–1953 гг. Для достижения этой цели нами изучены соответствующие постановления Совета Министров СССР, решения Совета Министров Азербайджанской ССР и Армянской ССР, также архивные документы, подтверждающие добровольный характер переселения.

Процесс переселения азербайджанского населения из Армении регулировался соответствующими правовыми документами СССР, а также документами государственных органов Армянской ССР и Азербайджанской ССР, которые определяли льготы и финансовую помощь азербайджанскому населению. Изучение архивных документов, доказывает в высшей степени добровольный характер процесса переселения.

Gayane S. Hovhannisyan, *The Armenian Genocide Museum-Institute, Resettlement of the Azerbaijani population from Soviet Armenia (1947–1953)*.

The purpose of this article is to present the process of resettlement of the Azerbaijani population from Soviet Armenia in 1948–1953. To achieve this goal, we studied the relevant decrees of the Council of Ministers of the USSR, resolutions of the Councils of Ministers of the Azerbaijani SSR and the Armenian SSR, as well as archival documents confirming the voluntary nature of resettlement.

Studying the topic, we came to the conclusion that the process of resettlement of the Azerbaijani population from Armenia was regulated by the relevant legal documents of the USSR, as well as resolutions of the state bodies of the Armenian SSR and Azerbaijan SSR, which determined benefits and financial assistance to the Azerbaijani population. An examination of the archival documents related to the resettlement-related archival documents demonstrates the highly voluntary nature of resettlement process.